

Pasensusi leksika ir naujažodžiai dvikalbiuose žodynuose

Danguolė Melnikienė

Romanų kalbų katedra

Užsienio kalbų institutas

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius, Lietuva

Tel. +370 52687275

El. paštas: dang3@takas.lt

Anotacija

Sudarant naujų dvikalbių žodynų antraštynus, didžiausia paspara jos autoriams turėtų būti abiejų gretinamų kalbų vienakalbiai žodynai. Tačiau iki šiol Lietuvoje aktyviųjų dvikalbių žodynų rengėjai neturi patikimo, dabartinę lietuvių kalbos būklę atspindinčio leksikografinio šaltinio – bendrinės lietuvių kalbos žodynas iki šiol nėra neišleistas. Taigi jie yra priversti tapti lietuvių kalbos normintojais, t. y. įtraukti ne tik „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ esančią pagrindinio žodyninio fondo leksiką, bet ir iš įvairių pirminių šaltinių atrinkti žodžių, kurie plačiai vartojami visuomenėje, tačiau kol kas nėra legalizuoti. Kita vertus, leksikografams tenka atmesti kai kuriuos ankstesniuose žodynuose užfiksuotus, bet dabar jau nebevartojamus lietuvių kalbos žodžius. Vadinasi, kiekviename dvikalbiame žodyne neišvengiamai susiduriama su subjektyviuoju faktoriumi, dėl kurio leidinyje gali atsirasti tam tikras disbalansas tarp jame teikiamos pasenusios ir neseniai vartosenoje atsiradusios leksikos kiekio. Šio darbo tikslas – panagrinėti, kokios tendencijos vyrauja lietuviškuose dvikalbiuose leidiniuose, į jų antraštynus įtraukiant archaizmus ir naujažodžius, aptarti šio tipo leksikos svarbą ir funkcijas žodynų makrostruktūroje. Analizės objektu yra pasirinkti devyni didelės apimties dvikalbiai žodynai, išleisti mūsų šalies leidyklose 2000-2006 metais.

Raktažodžiai: dvikalbio žodyno makrostruktūra, antraštyno diachroninis variantiškumas, pasensusi leksika, naujažodžiai

1 Įžanginės pastabos

Viena didžiausių problemų, su kuria neišvengiamai susiduria bet kurio žodyno autorius, yra susijusi su būtinybe tiksliai „nustatyti korpuso ribas laiko ašyje“ (*choisir des limites*

du corpus sur l'axe de temps) (Pruvost 2006, 163). Tai reiškia, kad aprašymui pasirinkęs tam tikrą kalbos vystymosi atkarpą, leksikografas turi aiškiai įsivaizduoti savo antraštinio „diachroninį variantiškumą“ (*la variation diachronique*), kurį nulemia apsibrėžtas korpuso „žemupys“ (*l'aval* – pasenusi leksika) ir jo „aukštupys“ – (*l'amont* – neseniai vartosenoje atsiradusi leksika). Nors šiuolaikinėje leksikografijoje lingvistinės statistikos metodai antraštinių žodžių atrankai gali suteikti nemažai objektyvumo, vis dėlto lemiamą vaidmenį šiuo atveju atlieka pats žodyno autorius, jo lingvistinė kompetencija, požiūris į aprašomąją kalbą. Iš pirmo žvilgsnio galėtų pasirodyti, kad šios problemos pirmiausiai sietinos su vienakalbiais žodynais: juk duomenys jų antraštynams betarpiškai imami iš pirminių šaltinių – grožinės literatūros kūrinių, mokslo populiarinimo literatūros, vadovėlių, publicistikos, periodinės spaudos, tautosakos rinkinių, šnekamosios kalbos ir pan. Dvikalbių žodynų sudarytojų užduotis šiuo atveju atrodo gerokai paprastesnė, nes pastarieji remiasi jau parengtais „žodžių sąrašais“, t. y., anksčiau sudarytais vienakalbiais žodynais. Deja, tai labai apgaulingas išpūdis, nes, kaip pastebi C. Marellio, „jei vienakalbio žodyno sudarytojai, planuodami, kokie konkretūs žodžiai taps jų žodyno lemomis, susiduria su aibe problemų, tai dvikalbio žodyno autoriams jų iškyla dvigubai“ (*Se i redattori di un dizionario monolingue al momento di pianificare quali parole della lingua diventeranno lemmi del loro dizionario incontrano una serie di problemi, i redattori di un dizionario bilingue ne devono affrontare il doppio*) (Marellio 1989, 38).

Sudarant pasyviojo žodyno antraštiną, Lietuvoje paprastai remiamasi naujausiais užsienyje leistais ir pagal šiuolaikinius leksikografijos principus parengtais žodynais. Šiuo atveju žodynininkams pakanka iš „patikimo šaltinio“ pasirinkti tam tikrą antraštinių žodžių skaičių priklausomai nuo planuojamo leidinio apimties. Žinoma, lemiamą vaidmenį čia atlieka leksikografo lingvistinė kompetencija. Priklausomai nuo to, kaip jis jaučia užsienio kalbą ir geba atskirti esminius kalbos faktus nuo antraeilių, žodyne atsispindi pakankamai tikslus ar vis dėlto iškreiptas jos vaizdas.

Sudarant aktyviojo žodyno antraštiną, lietuvių leksikografui užduotis gerokai pasunkėja. Iki šiol neturėdamas patikimo šaltinio – bendrinės lietuvių kalbos žodyno dar tik rengiamas, jis yra priverstas prie pagrindinio lietuvių kalbos žodyninio fondo leksikos, įtrauktos į „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ (toliau – DLKŽ), iš įvairių pirminių šaltinių pridėti žodžių, kurie plačiai vartojami visuomenėje, tačiau kol kas nėra sunorminti. Taigi šiuo atveju leksikografas turi būti dvigubai atidesnis: jis turi ne tik pasirinkti „savus“ žodžius iš DLKŽ, bet ir pats tapti lietuvių kalbos normintoju, įtraukdamas į savo antraštiną žodžius, kurie lietuvių kalbos žodynuose nėra pateikti, t. y., dar nelegalizuoti.

Apie kokius konkrečiai leksikos sluoksnius šiuo atveju yra kalbama? Tai pirmiausia kol kas nesunorminti šnekamosios kalbos žodžiai, dažnesni vulgarizmai ir žargonizmai, kurie nėra užfiksuoti ir stilistiškai įvertinti lietuvių kalbos žodynuose, plačiai vartojami naujažodžiai.

Kita vertus, lietuvių leksikografui, rengiančiam aktyvųjų žodyną, tenka kritiškai įvertinti DLKŽ pateiktus tarminius, pasenusius žodžius, kurie šiandien nebėra vartojami lietuvių bendrinėje kalboje. Tokia leksika šiuolaikiniame dvikalbiame žodyne ne visuomet yra pageidautina, kadangi tiek šiuolaikinį lietuvių, tiek lietuvių kalbos besimokantį užsienietį apkrauna informacija, kuri neretai neturi praktinio pritaikymo.

Apie tai, kaip vienakalbių žodynų autoriams pavyksta fiksuoti žodžius laiko ašyje, nustatyti savo korpuso „žemupį“ (pasenusius žodžius) ir „aukštupį“ (naujažodžius) yra domėjęsi tokie garsūs lingvistai kaip A. Rey'jus, B. Quemada, J. Rey-Debove, J. Pruvost. Tačiau jų dėmesio centre nebuvo atsidūrę dvikalbiai žodynai. Panaši situacija susiklostė ir Lietuvoje, kurioje dvikalbė žodyninkystė apskritai retai susilaukia lingvistų dėmesio. Todėl šio darbo **tikslas**, panaudojant **aprašomąjį** ir **analitinį metodus**, panagrinėti, kokios tendencijos vyrauja lietuviškuose dvikalbiuose leidiniuose, į jų antraštynus įtraukiant pasenusią leksiką ir naujažodžius, aptarti šio tipo leksikos svarbą ir funkcijas žodynų makrostruktūroje. **Analizės objektu** yra pasirinkti devyni didelės apimties dvikalbiai žodynai, išleisti mūsų šalies leidyklose 2000-2006 metais.

2 Pasenusi leksika

Leksikologinėje ir leksikografinėje įvairių šalių literatūroje pasenę, aktyviai vartosenai nebebūdingi žodžiai tradiciškai skirstomi į **archaizmus** ir **istorizmus** (Rey-Debove 1971, 99; Niklas-Salminen 1997, 31; Jakaitienė 2005, 253; Berkov 2004, 48; Kudašev 2007, 108). **Archaizmais** yra laikoma ta leksikos dalis, kurią iš vartosenos išstūmė kiti, priimtinesni naujai vartotojų kartai žodžiai, turintys tas pačias reikšmes. **Istorizmais** vadinami žodžiai, tapę pasyviosios leksikos dalimi, nes išnyko pačios realijos (daiktai, sąvokos ir reiškiniai), kurias jie žymėjo.

Kaip pastebi V. Berkovas, nemažai archaizmų ir istorizmų, išlaikydami savo specifinį atspalvį, vis dėlto kalbos vartotojams yra žinomi, nes bendrojo lavinimo programose yra privalomas istorijos kursas ir įvairių epochų literatūros tekstų skaitymas. Būtent dėl „kolektyvinio skaitymo daugelis pasenusių žodžių išlieka kolektyvinėje atmintyje“ (*Blagodarya kollektivnomu chteniju mnogie ustarevshie slova uderzhivajutsa v kollektivnoj pamyati*) (Berkov 2004, 49). Savo ruožtu leksikografas, žinodamas, kad „vidutinis vartotojas neišvengiamai žino tam tikrą skaičių pasenusių knyginių žodžių“ (*une personne de culture moyenne connaît forcément nombre de mots anciens livresques*), „nesiryžta atmesti pačių žinomiausių“ (*hésite à rejeter les plus connus*), juolab kad ir „pats skaitytojas dėl praktinių paskatų kalbos žodyne norėtų surasti jam nesuprantamų pasenusių žodžių reikšmes“ (*d'un point de vue pratique, le lecteur souhaiterait trouver dans un dictionnaire le sens des mots inconnus de lui*) (Rey-Debove 1971, 97).

Be to, nereikėtų pamiršti, jog leksikografas, vadovaujasi ir savo paties, kaip tam tikros leksikos vartotojo, subjektyvia patirtimi. Stokodamas informacijos apie paplitusius naujažodžius, technikos ir mokslo terminus, jis akiai kopijuoja ankstesnių žodynų antraštynus, remiasi tik šiais metaleksikografiniais šaltiniais, bet neužfiksuoja kasdieninėje kalboje vartojamų naujų leksemų ar sememų. Kaip pažymi J. Rey-Debove savo monografijoje, tiesioginę įtaką leksikos subalansavimui „laiko ašyje“ turi ir paties leksikografo amžius. Senesnį žodį, kuris dar priskirtinas prie pasyviosios leksikos, yra linkę atmesti kaip nebevartojamą jaunesni leksikografai. O vyresnio amžiaus žodynininkai gali pamiršti įtraukti naują žodį, kurio asmeniškai jie patys nevartoja – tuomet žodynas stokoja naujesnės leksikos (šiuo atveju turimas omenyje nesąmoningas naujažodžių atmetimas). Taigi kiek iš tiesų pasenusios ir knyginės leksikos turėtų būti žodyno, o ypač dvikalbio, antraštyne?

Atsakymą į šį klausimą pirmiausia reikėtų sieti su žodyno dydžiu, nes kuo pastarasis didesnis, tuo platesnis ir jį įtrauktų žodžių registras. Tai reiškia, jog į labai didelį žodyną teoriškai galima dėti kur kas daugiau archaizmų, istorizmų, šnekamosios kalbos žodžių, nekonvencinės leksikos, negu į vidutinį arba kiek didesnį. Tačiau nedidelės apimties žodyne tokia leksika būtų ne itin pageidautina, nes jame pirmiausia turi atsispindėti pagrindinė bendrinės kalbos fondo dalis. Kuo daugiau lemų yra pateikiama antraštyne, tuo didesnį procentą jame galėtų sudaryti pasenusi leksika. Mažėjant antraštyno apimčiai, atitinkamai turėtų sumažėti ir archaizmų kiekis.

Nors daugumą pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje pasirodžiusių aktyviųjų žodynų („Lietuvių–norvegų kalbų žodynas“, „Lietuvių–ispanų kalbų žodynas“, „Didysis lietuvių–prancūzų kalbų žodynas“, „Lietuvių–italų kalbų žodynas“ (2003), „Lietuvių–italų kalbų žodynas“ (2005), „Lietuvių–vokiečių kalbų žodynas“ (I, II), „Naujas lietuvių–anglų kalbų žodynas“, „Didysis lietuvių–anglų kalbų žodynas“)¹ galima būtų priskirti prie didžiųjų, vienas jų – DLAKŽ – gerokai lenkia kitus savo apimtimi. Būtent jame, palyginti su kitais išvardytais žodymais, teoriškai galėtų būti daugiausiai pasenusios leksikos. Iš tiesų, pavarčius pastarąjį, galima rasti ne vieną archaizmą ar istorizmą, perkeltą iš DLKŽ. Tačiau panašus ar net didesnis archaizmų kiekis aptinkamas kone perpus mažesniuose LITKŽ (2005) bei LVKŽ (I, II).

Įdomu tai, jog beveik prieš trisdešimt metų, analizuodami 1979 metais leistą P. Piesarsko ir B. Svecevičiaus „Lietuvių–anglų kalbų žodyną“, kurio apimtis yra maždaug kaip LITKŽ (2005), kaip vieną esminių taisytinų dalykų L. Pažūsis ir D. Tekorienė įvardija pernelyg didelį autorių polinkį į siauriau vartojamas lietuvių kalbos tarmes, archaizmus, kurių „pasitaiko beveik kiekviename LAKŽ puslapyje“ (Pažūsis, Tekorienė 1981, 32). Anot

¹ Toliau šie žodynai žymimi trumpiniais LNKŽ, LISKŽ, DLPKŽ, LITKŽ (2003), LITKŽ (2005), LVKŽ (I, II), NLAKŽ, DLAKŽ

straipsnio autorių, tokių archaizmų, dialektizmų „kartais [...] galima surinkti ištisas sinonimines grupes“ (ibid., 32).

Nors LITKŽ (2005) pratarmėje pabrėžiama, jog į šį leidinį „įtraukti būdingesni šiandien rečiau vartojami žodžiai, susiję su lietuvių etnografija bei istorinėmis tradicijomis“ bei „neatsisakyta ir dažnesnių grožinėje literatūroje ar kitur vartojamų [...] tarmių žodžių“, „nes tai galėtų būti reikalinga norintiems skaityti senesnių laikotarpių tekstus“ (LITKŽ 2005, 5), vis dėlto svarstyti, ar iš tiesų plačiajai visuomenei skirta, kiek didesnio nei vidutinės apimties dvikalbio žodyno antraštiną verta taip perkrauti archaizmais ir tarmybėmis. Išanalizavus jo antraštiną, galima rasti kelias dešimtis žodžių, kurių reikšmė šiuolaikiniam vartotojui yra jau nesuprantama, nes jis įpratęs prie naujų žodžių, žyminčių tuos pačius daiktus, sąvokas, reiškinius: *ankstininkas* (=kas anksti keliasi), *antšalas* (=iššalas), *antvalandis* (=viršvalandis), *apčiurti* (=pasidaryti nešvariam), *badėti* (=badauti), *baisis* (=baisumas), *daga* (=kaitra), *dalbstytis* (=dairytis), *kamblys* (=kamieno drūtgalys), *klėsti* (=šluoti šapus nuo grūdų; siausti, gaubti), *tamsuoti* (=pradėti temti; dunksti tamsoje), *traukas* (=pleistras), *žaliena* (=pieva, ganykla) ir t. t. Ypač daug archaizmų pateikiama prie raidės M: *magmogis* (=pramoga), *magumas* (=patrauklumas), *makasynė* (=makalienė), *malžyti* (=po truputį melžti), *manginti* (=mankštinti), *mangytis* (=šėlti), *mankyti* (=glamžyti; klampoti), *markinti* (=laikyti pamerkus), *maukalas* (=veršių putra; prastas valgis), *maukna* (=stora žievė), *medėjas* (=medžiotojas), *medžliepis* (=klevas), *mėslovis* (=lovys mėšai sūdyti), *migšas* (=snaudalius), *mirksoti* (=ilgai mirkti), *mitalas* (=ėdalas), *mudrus* (=žvalus), *mūsai* (=pelėsių plėvelė) ir t. t. Traukiant į bendrojo žodyno antraštiną šio tipo leksiką, ko gero, derėtų įsivaizduoti, kokiai daliai vartotojų galėtų jos prisireikti. Savaime aišku, tarp jų pirmiausia paminėtini vertėjai ir italų mokslininkai lituanistai, tačiau jų skaičius gana nedidelis. O žodžių, kurie galėtų būti aktualūs kur kas platesnei publikai, tokių kaip *malaizietis*, *malavietis*, *malielis*, *maltietis*, *martinis* ir t. t., prie M raidės nepateikiama. Čia nėra ir sodraus liaudiško žodžio **mėlynanosis**, kuris, be jokių abejonių, tebėra aktyviojoje vartosenoje.

Traukiant archaizmus ir tarmybes į žodyno antraštiną, labai svarbu išspręsti ir jų adekvataus pateikimo problemą: pirma, šių leksikos vienetų negalima dėti be tokių specialių atžymų, kaip arch., tarm. Antra, labai svarbu paaiškinti (semantizuoti) tokių žodžių reikšmę lietuvių kalba. Neatsižvelgus į šiuos du momentus, net ir labai išsamus žodyno kokybė gali vartotoją nuvilti.

Pirmu atveju labiausiai nukenčia leidinio vartotojas užsienietis. Neaptikęs prie vieno ar kito žodžio pažymos, kad jis jau yra pasenęs, vartotojas gali susidaryti iškreiptą vaizdą apie šiuolaikinę lietuvių kalbos būklę, įsiminti ir vartoti leksiką, nebesančią jos aktyve. Pavyzdžiui, iš kur italui žinoti, kad bendraujant su šiuolaikiniu lietuviu, kaip itališkų daiktavardžių *svago* ir *divertimento* atitikmenį reikėtų pavartoti daiktavardį *pramoga*, o ne *magmogis*: abu jie pateikiami antraštyne be jokių pažymų, kaip sinonimai.

Antruoju atveju nemažai keblumų iškyla vartotojams lietuviams. Kai antraštyne esantis pasenęs žodis neturi nei specialios pažymos, nei paaiškinimo, o tik atitikmenį užsienio kalba (beje, ne itin tikslų, nes paprastai parenkamas plačiai vartojamas bendrinės kalbos žodis), žodyno vartotojams lietuviams tenka spręsti savotišką lygtį su dviem nežinomaisiais. Kairėje leidinio pusėje jam pateikiamas, pavyzdžiui, tarmiškas žodis *magmogis*, o dešinėje – *svago*: kitaip tariant, du vienodai nesuprantami skirtingų kalbų žodžiai.

Tačiau būtų neteisinga pretenzijas dėl nepakankamo dėmesio specialioms atžymoms reikšti vien tik dvikalbių žodynų sudarytojams. Taip pateikdami pasenusius žodžius, jie rėmėsi pamatiniu vienakalbiu lietuvių kalbos žodynu DLKŽ ir tiesiog neturėjo reikiamos informacijos, nes jos čia nėra. Šis faktas tik patvirtina prancūzų mokslininko J. Pruvost mintį, kad „norėdamas būti patikimas, dvikalbis žodynas privalo remtis vienakalbiais kiekvienos iš aprašomų kalbų žodynais“ (*pour exister de manière fiable, le dictionnaire bilingue doit s'appuyer sur les dictionnaires monolingues de chaque langue décrite*), o „dvikalbio žodyno branda neįmanoma be vienakalbio žodyno brandos“ (*la maturité du dictionnaire bilingue passe par celle du dictionnaire monolingue*) (Pruvost 2006, 122).

Kitų dvikalbių žodynų antraštynuose iš aktyviai vartosenai nebūdingų žodžių pirmenybė teikiama tokiems įvairių laikotarpių **istorizmams** kaip *ašutinė, baudžiauninkas, būras, lažas, maršalka, piesta, kolūkis, komjaunimas, pionierius* ir t. t. Būtent tokios leksikos dažnam vartotojui (tiek lietuviui, tiek užsieniečiui) gali prireikti, nes „kalbant apie praeities reiškinius, be jų negalima išsiversti“ (Jakaitienė 1980, 85). Tačiau ne vieno žodyno sudarytojui dėl istorizmų pateikimo vis dėlto galima būtų papriekaištauti lygiai taip pat, kaip ir dėl archaizmų: neretai ir prie šio tipo pasenusios leksikos nėra pažymos „istorizmai“, kuri šiuo atveju vartotojams būtų labai naudinga.

3 Naujažodžiai (neologizmai)

Anot prancūzų leksikologo Aino Niklas-Salminen, „kol bus žmonių, besinaudojančių kalba, tol ji nepaliaujamai keisis. Kadangi gyvenimas niekuomet nesustoja, nauji žodžiai yra visuomet būtini, norint išreikšti atsirandančias permainas: mokslinius atradimus, pramonės progresą, visuomeninio gyvenimo pokyčius ir t. t.“ (*Tant qu'il y a des gens pour se servir d'une langue, elle est en perpétuel mouvement. Comme la vie ne s'arrête jamais, des mots nouveaux sont toujours indispensables pour exprimer les changements qui surviennent: les découvertes scientifiques, les progrès industriels, les modifications de la vie sociale sociale, etc.*) (Niklas-Salminen 1997, 86). Be to, kaip taikliai pastebi žinomas italų lingvistas ir leksikografas Tulio de Mauro, parafrazuodamas XIX a. urbanisto Luigi'o Piccinato žodžius „visi miestai gimsta kaime“ (*tutte le città nascono*

in campagna), „visi žodžiai gimsta kaip naujažodžiai“ (*tutte le parole nascono come neologismi*) (De Mauro 2006, 97), o jų „atsiradimas susijęs su kalbos fiziologija, o ne su jos patologija“ (*la produzione di neologismi sono fisiologia linguistica, non patologia*) (ibid., 99).

Taigi naujažodžiais (arba neologizmais) yra vadinami „žodžiai ar jų junginiai, kalboje atsirandantys dėl visuomeninių santykių kitimo, mokslo, technikos, kultūros progreso ir suvokiami kaip nauji, neįprasti“ (Urbutis 1978, 27). Ši nauja, neįprasta leksika iš pradžių yra vartojama tik nedaugelio, o „bet koks nepaplitęs žodis nedaug kuo skiriasi nuo iš viso neegzistuojančio“ (*tout mot non-courrant est proche du non-mot*), ir leksikografui „niekas neleidžia [...] išburti jam ateities“ (*rien ne permet d’augurer de son avenir*) (Rey-Debove 1971, 100). Tai reiškia, kad kiekvienas naujažodis lygiai taip pat gali prigyti kalbos sistemoje, kaip ir būti jos atmetas. Dėl to nauji atsiradę žodžiai į žodynų antraštynus paprastai įtraukiami, t. y., legalizuojami, šiek tiek pavėluotai – tik tuomet, kai jau būna įsitvirtinę vartosenoje.

Vis dėlto nagrinėjant naujų žodžių fiksavimo žodynuose problemą, neretai iškyla klausimas, kaip ilgai turėtų trukti toks „nelegalus“ žodžio funkcionavimas ir kaip objektyviai nustatyti tą ribą, kuri skiria dar „neegzistuojanti“ nuo jau „egzistuojančio“ leksikoje žodžio. Tarkim, XIX amžiaus prancūzų žodynuose kaip neologizmai būdavo traktuojami žodžiai, atsiradę kalboje prieš penkiasdešimt metų ir net seniau (t. y., dar XVIII amžiuje), o dabartinė prancūzų leksikografija siekia kur kas operatyviau aprašyti leksikos pokyčius. Šį procesą „nulemia ne vien tik lingvistiniai motyvai, bet taip pat ir prasiskverbisio į visas veiklos sritis modernumo poreikis“ (*les raisons linguistiques ne sont pas seules déterminantes, mais aussi le besoin de modernité qui s’est emparé de toutes activités*) (Rey-Debove 1971, 101). Taigi „modernumo poreikis“ yra vienas skiriamųjų sparčiai besivystančių ir kasdien su nauja realybe susiduriančių šiuolaikinių visuomenių bruožų. Tačiau ar iš tiesų šiuo metu Lietuvoje leidžiami žodynai yra pasirengę tą poreikį patenkinti? Bandykime atsakyti šį klausimą, remdamiesi DLKŽ ir devyniais dvikalbiais žodynais, leistais 2000–2006 metais. Analizės objektu pasirinkus trylika kasdieninėje kalboje, žiniasklaidoje, reklamoje plačiai paplitusių neologizmų ir aptarus jų atsiradimo priežastis bei integravimosi galimybės lietuvių kalboje, bus panagrinėta, kokia vieta jiems skiriama šių žodynų antraštynuose.

Trumpai apibūdinkime šiuos žodžius keliais aspektais.

Pirmiausia aptarkime, dėl kokių priežasčių jie atsirado vartosenoje. Poreikį didžiajai daugumai pasirinktų naujažodžių-lekseimų (*alkotesteris, ausinukas, banglentė, dėlionė, dešrainis, javainiai, lankstinukas, mėšainis, riedlentė, sauskelnės*) suponavo naujos gyvenimo realijos, su kuriomis iš pradžių svetur, o paskui ir gimtajame krašte susidūrė

mūsų tėvynainiai. Šios neseniai paplitusios leksemos žymi naujus lietuvių sąmonei konceptus, o tokio pobūdžio naujažodžiai, anot J. Rey-Debove, „visais laikais buvo laikomi būtiniais“ (*de tous temps ont été considérés comme nécessaires*) (Rey-Debove 1971, 103).

Kiti du neologizmai (*traškučiai, svetainė*) yra priskirtini sememoms, nes jų „materialioji raiška yra seniai žinoma, o naujas tėra jų turinys“ (Jakaitienė 2005, 251): pavyzdžiui, *svetainė* – verslo (veiklos) pristatymas ar reklama, pateikta naudojantis šiuolaikinėmis technologijomis (ankstesnė reikšmė – svečių kambarys, salonas), *traškučiai* – labai ploni traškūs bulvių griežinėliai virti riebaluose (ankstesnė reikšmė – sausi, maži riestainiukai).

Pagaliau dar vienas naujažodis – *neįgalusis* – pakeičia iki tol vartotą skolinį iš rusų kalbos „invalidas“, kuris šiuolaikinei visuomenei yra nepriimtinas dėl savo tiesmukumo ir žeidžiančio atspalvio.

Kilmės požiūriu žodžiai *ausinukas, banglentė, dėlionė, dešrainis, javainiai, lankstinukas, mėšainis, riedlentė, sauskelnės* yra naujadarai (t.y. žodžiai, pasidaryti pagal lietuvių kalbos darybos modelius), o *alkotesteris* – skolinys, kuris struktūriškai ir semantiškai gali asimiliuotis lietuvių kalboje. Darybos požiūriu *ausinukas, dėlionė, dešrainis, javainiai, lankstinukas, mėšainis* yra vediniai, sudaryti iš lietuvių kalboje esančių žodžių su darybos formantais, o *banglentė, riedlentė, sauskelnės* – dūriniai, t. y. iš esamų žodžių sudurti dariniai. Svarbu tai, kad visos čia suminėtos leksemos ir sememos ne tik įvardija naujas gyvenimo realijas, bet ir yra visiškai priimtinos lietuvių kalbos sistemai, gali harmoningai į ją integruotis. Dėl to yra labai svarbu, kad jos visavertiškai funkcionuotų ir prigyūtų visuomenėje, visiškai išstumdamos iš germanų kalbų atėjusias svetimybes, žyminčias tuos pačius objektus, kaip *puzlis, hotdogas, miusliai, hamburgeris, pampersai* ir t. t.

Taigi šiuolaikinių lietuviškų žodyną uždavinys – fiksuoti tokius naujažodžius, suteikti jiems legalų statusą ir taip prisidėti prie kovos su „lingvistiniu imperIALIZMU“ (*un impérialisme linguistique*) (Rey-Debove 1971, 103) – masiniu svetimų kalbų, o ypač anglų, žodžių antplūdžiu mūsų gimtojoje kalboje.

Toliau pateikiamoje 1 lentelėje buvo pamėginta nustatyti, kaip visi minėti naujadarai yra fiksuojami DLKŽ, LNKŽ, LAKŽ, NLAKŽ, LISKŽ, LITKŽ (2003), LITKŽ (2005), LVKŽ (I, II), DLAKŽ, DLPKŽ.

Naujažodžiai	DLKŽ 2000	LNKŽ 2001	LAKŽ 2002	NLAKŽ 2002	LISKŽ 2002	LITKŽ 2003	LVKŽ 2004	LITKŽ 2005	DLAKŽ 2006	DLPKŽ 2006
<i>alkotesteris</i>	ne	ne	ne	ne	ne	taip	ne	ne	ne	taip
<i>ausinukas</i>	ne	ne	ne	ne	ne	taip	ne	ne	taip	taip
<i>banglentė</i>	ne	taip	ne	ne	ne	taip	ne	ne	taip	taip
<i>dėlionė</i>	ne	taip	ne	ne	ne	taip	ne	ne	taip	taip
<i>dešrainis</i>	ne	taip	ne	ne	taip	taip	ne	taip	taip	taip
<i>javainiai</i>	ne	taip	ne	ne	ne	taip	ne	ne	taip	taip
<i>lankstinukas</i>	ne	taip	ne	ne	taip	taip	ne	ne	taip	taip
<i>mėsainis</i>	ne	taip	ne	ne	taip	taip	ne	taip	taip	taip
<i>neįgalusis</i>	ne	ne	taip	taip	ne	taip	ne	ne	taip	taip
<i>riedlentė</i>	taip	taip	taip	taip	ne	taip	taip	taip	taip	taip
<i>sauskelnės</i>	ne	taip	taip	taip	ne	taip	ne	ne	taip	taip
<i>svetainė (kompiut. term.)</i>	ne	ne	ne	ne	taip	taip	ne	ne	taip	taip
<i>(bulvių) traškučiai</i>	taip	taip	taip	taip	taip	taip	ne	taip	taip	taip

1 lentelė. Naujažodžiai lietuviškuose dvikalbiuose žodynuose

Į populiariausią lietuvių kalbos žodyną DLKŽ iš trylikos pasirinktų naujažodžių yra įtraukti tik du – *riedlentė* ir *traškučiai*. Jo antraštiną be jokių pakeitimų atkartoja ir LVKŽ (I, II). Į LITKŽ (2005), LISKŽ, LAKŽ, NLAKŽ yra įterpiama po vieną kitą papildomą naujažodį, pavyzdžiui, *mėsainis*, *dešrainis*, *sauskelnės*. Užtat 2001 metais leistame LNKŽ randami net devyni naujažodžiai, o visi trylika yra dviejų žodynų – LITKŽ (2003), DLPKŽ – antraštynuose.

Taigi, kaip matyti iš lentelės, lietuvių kalbos naujažodžiai yra „legalizuojami“ ir įgauna oficialų statusą ne vienakalbiame DLKŽ, o dvikalbiuose žodynuose. Ši paradoksali situacija, susiklosčiusi lietuvių leksikografijoje, anaiptol nėra išskirtinė Europos žodyninkystėje. Apžvelgdamas prancūzų vienakalbius ir dvikalbius žodynus, Bernard‘as Quemada pastebi panašią tendenciją. Anot mokslininko, vienakalbių žodynų autoriai paprastai sutelkia dėmesį į tuos ankstesniuose žodynuose suregistruotas leksikos sunkumus, kurie gali kelti problemų net jau patyrusiam kalbos vartotojui. Taigi šių žodynų sudarytojams tenka aiškinti abstrakčias sąvokas ar sunkius terminus, padėti perprasti vartojimo taisykles ir žodyno, apimančio kelis stilistinius lygmenis, subtilybes. O šiuolaikinių dvikalbių (kaip ir daugiakalbių) žodynų dėmesys yra sukoncentruotas prie

dažniausiai vartojamų žodžių, net jei jie – naujažodžiai, kurių norminamoji leksikografija dar nėra sankcionavusi. Tokiu būdu „vienakalbiai žodynai gana pavėluotai fiksuoja ne tik naujažodžius, bet ir šnekamosios kalbos žodžius, stačiokišką ir vulgarią leksiką. Štai dėl ko dvikalbiai žodynai, kuriuose mažiau nutylėjimų naujų žodžių ir ekspresyvosios leksikos atžvilgiu, kur kas tiksliau atspindi šiuolaikinę vartoseną“ (*les monolingues n'enregistrent que tardivement les néologismes ainsi que les termes de la langue parlée, les mots familiers, vulgaires. C'est pourquoi les bilingues qui relèvent avec des moins de réticences des mots nouveaux et des valeurs expressives relèvent plus fidèlement l'usage contemporain*) (Quemada 1968, 41).

Tačiau tokia leksikografinė situacija, kai dvikalbiai žodynai yra priversti perimti vienakalbių funkcijas, logiškai paaiškinama, bet nelabai priimtina. Juk būtent vienakalbio, o ne dvikalbio žodyno autorius tradiciškai „įpareigojamas būti visuomenės kalbos nešikliu ir metraštiniuku, jį visuomenė pasirenka atskaitos tašku ir teisėju“ (*le lexicographe monolingue se trouve institué porteur et descripteur de la langue de la communauté, qui le choisit pour référence et arbitre*) (Pruvost 2006, 122). Kai vienakalbis žodynas nepateisina kalbinės bendruomenės lūkesčių, kai jis jai atrodo beviltiškai pasenęs, aktyvaus dvikalbio žodyno autorius yra priverstas imtis atsakomybės norminti lietuvių kalbos naujažodžius. Užuoat sutelkęs dėmesį į kuo tikslesnį atitikmenų parinkimą užsienio kalba, jis eikvoja brangų laiką ir iš spaudos, grožinės literatūros, šnekamosios kalbos renka žodžius, kurie jau yra plačiai vartojami, bet dar nėra įtraukti į vienakalbių lietuviškų žodynų antraštynus. Šioje situacijoje kone vienintelė pasipirtis dvikalbių žodynų autoriams galėtų būti Jurgitos Mikelionienės 2000 metais apginta daktaro disertacija „Naujoji Lietuvos leksika (1991 – 1996 m. kompiuterinio periodikos tekstyne pagrindu)“, kurioje naujažodžiais laikoma 17000 žodžių, atsiradusių lietuvių kalboje po Nepriklausomybės atgavimo ir iki tol nefiksuotų DLKŽ. Itin naudinga yra šio darbo prieduose pateikiama medžiaga: dažnumo sąrašas, vartosenos pavyzdžiai. Deja, kol kas nė vieno lietuviško dvikalbio žodyno bibliografijoje šis darbas nėra paminėtas.

4 Išvados

1. Didieji dvikalbiai žodynai, siekdami savo antraštynuose pateikti visapusišką, nesupaprastintą gretinamų kalbų vaizdą, neturėtų atsiriboti nei nuo pasenusios leksikos, nei nuo naujažodžių.
2. Nepaisydami straipsnyje aptartų sunkumų, lietuviškų dvikalbių žodynų autoriai turėtų surasti optimalią pusiausvyrą tarp į antraštyną įtraukiamos pasenusios leksikos ir naujažodžių. Pastarųjų kiekį turėtų nulemti visa leidinio apimtis ir numatomas žodyno adresatas.

3. Kadangi Lietuvoje leidžiami dvikalbiai žodynai, ypač gretinantys retesnes Europos kalbas (pavyzdžiui, norvegų, italų), skiriami ne siauram senosios literatūros vertėjų ar jos specialistų ratui, bet patiems įvairiausiems vartotojams, derėtų gerai apgalvoti, kiek vietos skirti retai ar visai nebevartojamiems žodžiams.

4. Dauguma dvikalbių žodynų vartotojų yra kur kas labiau suinteresuota žodyne rasti aktyvioje vartosenoje paplitusių naujažodžių, kurie jiems reikalingi praktiniame gyvenime, negu archaizmų ar tarmybių. Šiuo atžvilgiu yra taisytini LVKŽ (I,II) bei LITKŽ (2005) antraštynai, kuriuose visiškai arba beveik nėra naujažodžių, užtat itin gausu pasenusių, vidutiniam vartotojui nebesuprantamų lietuviškų žodžių.

Literatūros sąrašas

- De Mauro, T. 2006. *Dizionario di parole del futuro*. Bari: Laterza&Figli.
- Jakaitienė, E. 1980. *Lietuvių kalbos leksikologija*. Vilnius: Mokslas.
- Jakaitienė, E. 2005. *Leksikografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Littré, E. 1966. Préface au Dictionnaire de la langue française, v.1. Monte-Carlo: Editions du Cap.
- Marello, C. 1989. *Dizionari bilingui con schede sui dizionari italiani per francese, inglese, spagnolo, tedesco*. Bologna: Zanichelli.
- Mikelionienė, J. 2000. *Naujoji lietuvių kalbos leksika (1991–1996 m. kompiuterinio periodikos teksto pagrindu)*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija (rankraštis). Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Niklas-Salminen, A. 1997. *La lexicologie*. Paris: Arman Collin.
- Pažūsis, L., Tekorienė, D. 1981. Naujo žodyno sulaukus. *Mūsų kalba*, Nr. 1(95), 31-36.
- Pruvost, J. 2006. *Les dictionnaires français outils d'une langue et d'une culture*. Paris: Editions Ophrys.
- Rey, A. 2008. *De l'artisanat des dictionnaires à une science du mot*. Paris: Arman Collin.
- Rey-Debove, J. 1971. *Etude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains*. Paris: Mouton
- Quemada, B. 1968. *Les dictionnaires du français moderne (1539-1863). Etude sur leur histoire, leurs types et leurs méthodes*. Paris, Bruxelles, Montréal: Didier.
- Berkov V. 2004. *Dvujazyčnaja leksikografija*. Maskva: Astrel.
- Kudašev I. 2007. *Projektirovanije perevodčeskich slovarei specialnoj leksiki*. Helsinki: Helsinki University Translation Studies Monographs 3.

Duomenų šaltiniai

- DLAKŽ 2006. Piesarskas, B. *Didysis lietuvių-anglų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
- DLKŽ 2000. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- DLKŽ 2006. Melnikienė, D. *Didysis lietuvių-prancūzų kalbų žodynas*. Vilnius: In re.
- LAKŽ 2002. Piesarskas, B., Svecevičius, B. *Lietuvių-anglų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
- LISKŽ 2002. Rascon, A. *Lietuvių-ispauų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
- LITKŽ 2003. Lanza, S. *Lietuvių-italų kalbų žodynas*. Vilnius: Tyto Alba.
- LITKŽ 2005. Žindžiūtė-Michelini, B. *Lietuvių-italų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
- LNKŽ 2001. Jakaitienė, E., Berg-Olsen, S. *Lietuvių-norvegų kalbų žodynas*. Vilnius: Baltos lankos.
- LVVLKŽ 2004. Balaišis, V. *Lietuvių-vokiečių kalbų žodynas*, I-II t. Vilnius: Žara.
- NLAKŽ 2002. Piesarskas, B. *Naujasis lietuvių-anglų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
- VLLVKŽ 1995. Križinauskas, J. *Vokiečių-lietuvių, lietuvių-vokiečių kalbų žodynas*. Vilnius: TEV.

Les mots vieux et les neologismes dans les dictionnaires bilingues lituaniens

Danguolė Melnikienė

Résumé

La nomenclature d'un dictionnaire de langue peut être toujours considérée comme l'archive d'un état de langue. Quel que soit le projet lexicographique, le lexicographe est obligé tout d'abord de se présenter nettement l'épaisseur synchronique de son corpus, c'est-à-dire, savoir définir ses limites sur l'axe du temps. Donc au moment d'établir sa nomenclature, il doit mesurer ce qu'on appelle la variation diachronique du lexique et déterminer le fonds homogène qu'il souhaite décrire. Pourtant les mots ne se laissent pas facilement saisir sur l'axe de temps et l'auteur du dictionnaire se trouve souvent devant un dilemme difficile à résoudre. Quelle quantité de mots vieux et livresques doit être présente dans sa nomenclature? Est-ce qu'un mot nouveau qu'il avait recensé sera vraiment intégré au lexique de la langue décrite? Le but de ce travail est donc d'essayer de répondre à ces questions, d'analyser la présence du lexique de ces deux types dans neuf grands dictionnaires bilingues, parus en Lituanie entre 2000 et 2006, et, enfin, définir leur rôle dans leurs macrostructures. On propose également certaines recommandations générales qui pourraient aider les futurs rédacteurs des dictionnaires à mieux équilibrer le lexique de différents types.

Įteikta 2009 lapkričio 15 d.